

ПРАВА ЛЮДИНИ І КОНСТИТУЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ КОНСТИТУЦІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 3 ТРАВНЯ 1791 Р.)

Григорій Юрійович КАНІЩЕВ,

*канд.істор. наук, доцент, доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету
ім. М. Є. Жуковського «Харківський
авіаційний інститут»*

Дотримання прав і свобод людини великою мірою залежить від їх відображення у конституції країни. Саме правовий статус конституції як Основного Закону на нашу думку, надає всім державним інституціям орієнтир щодо своєї поточної управлінської діяльності, яка повинна бути спрямована на гарантування визначених конституцією прав і свобод [1]. Для громадян відповідної держави її Основний Закон стає орієнтиром для діяльності, спрямованої на боротьбу за власні права.

Відображення прав і свобод людини має давню традицію в історії українського конституціоналізму. Вона вважаємо, налічує рівно двісті років – 1791 – 1991 – від появи першої на території сучасної України реально діючої конституції до проголошення незалежності України.

У цей час на території України (у її сучасних кордонах станом на 1 січня 2014 р.) діяло двадцять конституцій. З них шість – власне українських (найперша з них – «Закони про тимчасовий державний устрій України» Української держави гетьмана П. Скоропадського 1918 р.).

Відкриває цей список конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. Незважаючи на короткий час її дії (трохи більше року), вона на нашу думку, була першим в історії держави і права України конституційним актом сучасного характеру. Тобто пов'язаною із формуванням на українській території національної («модерної») держави з кінця XVIII ст. до сучасності.

Саме тому варто розглянути цей перший досвід вітчизняного конституціоналізму щодо відображення у ньому прав і свобод людини. Значення такого дослідження полягає у виявленні історичної еволюції уявлень про права і свободи у конституційному праві на території сучасної України і з'ясуванні значення вищезгаданого конституційного акту для багатовікової історії українського державотворення.

Сюжети, безпосередньо пов'язані із правами людини (у їх тодішньому розумінні) відображені у розділах I («Панівна релігія»), II («Шляхта. Землевласники»), III («Міста і міщани») і IV («Селяни (хлопи)») «Урядового закону» (офіційна назва конституції; далі – Закон) [2]. І якщо стосовно шляхти Закон в основному підтверджував її колишні права і привілеї, то стосовно міщан і особливо селянства (враховуючи, що переважна більшість цих людей були кріпаками) законодавчі зміни були справді революційними. Так, міщанам королівських міст – власникам нерухомості – Закон надавав права, що раніше належали виключно шляхті, а саме: особистої недоторканності; набуття земельної власності; призначення на нижчі адміністративні посади у всіх органах державної влади і суду; доступ до адвокатури; отримання нижчих офіцерських звань

у всіх родах військ, крім шляхетської кавалерії; отримання шляхетства багатими міщанами та міською інтелігенцією [3, с. 39].

Особливо великі зрушення мали відбутися у соціальному становищі селян – кріпаків. Хоча Закон формально не скасовував кріпацтва, але фактично переводив відносини селян з їх землевласником на принципово нову – правову – основу. Це стосувалося насамперед договорів стосовно селянських повинностей, укладених землевласником «з усією громадою, або окремо з кожним мешканцем» [2]. Те, що селянські повинності й податки взагалі регламентувалися договорами, обов'язковими як для селян, так і для шляхтича (магната) було вважаємо, великим кроком уперед у напрямку подальшого скасування кріпацтва й розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві держави.

Взагалі стосовно відображення у Законі цієї частини прав людини слід відзначити з одного боку, звичне для домодерного суспільства (до утворення сучасних національних держав) сприйняття людських прав як станових привілеїв. Це вважаємо, відображено у самій структурі згаданих вище розділів конституції. Водночас сам їхній зміст вже чітко засвідчив тенденцію до поступового набуття рівності всіх перед законом як сучасної правової норми.

Це ж саме можна сказати і про права у сфері релігії, відображені у розділі першому. З одного боку, Закон визначав панівне становище римо – католицької релігійної конфесії (прямо забороняючи перехід із неї до інших віросповідань). З іншого боку, гарантував дотримання релігійних прав некатоликам, будучи таким чином, передвісником сучасних правових норм щодо свободи совісті [2].

Завершуючи цю частину нашої публікації зазначимо, що нове розуміння і визначення прав людини супроводжувалося у Законі гарантіями дотримання цих прав з боку держави. Так зокрема, у розділі IV зазначалося: «селянське населення, у руках якого знаходиться найщедріше джерело багатства країни..., ми беремо під заступництво закону і державного уряду» [2]. Ці та інші гарантії прав ми вважаємо історичним попередником положення статті 3 Конституції України: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави...» [1].

Великою мірою гарантування конфесіональних і станових прав у Законі забезпечувалося реформуванням судової системи Речі Посполитої, визначеним розділом VIII «Судова влада». Маємо тут на увазі утворення цивільних і кримінальних судів для державних підданих всіх станів, а також часткове відокремлення суду від законодавчої влади і адміністрації [2].

В епоху модерних національних держав дотримання прав людини неможливе без ідеї національного (народного) суверенітету і його закріплення у конституції держави. В «Урядовому законі» 1791 р. ця ідея знайшла відображення у його преамбулі. Тут, по – перше, відзначається, що «об'єднані стани» (представники яких приймали конституцію), «з подвоєною силою репрезентують польський народ» (виділене нами – Г. К.). [2]. По – друге, проголошувалося право народу (в особі обраних ним представників) не тільки приймати конституцію, а й вносити до неї зміни [2]. По – третє, звертає на себе увагу титул короля Станіслава Августа Понятовського, який визначався у преамбулі, як король польський «божою милістю та з волі народу» (виділене нами – Г. К.). І хоча слово «народ» тут можна тлумачити і у його вузькому, «домодерно-

му» значенні (тільки як шляхту), втім збільшення прав інших – не шляхетських – станів суспільства, про що вже йшлося вище, дозволяє стверджувати, що перед нами – зародок розуміння народу (нації) як «всестанової», а у перспективі і безстанової політичної спільноти громадян держави з правовою рівністю їх перед законом.

У зв'язку із зазначеним вище доцільним виглядає на наш погляд, уточнення географічних (територіальних) меж згаданого у Законі «польського народу». Вони вважаємо, окреслені у титулі короля Станіслава Августа Понятовського, що міститься у преамбулі Закону. Враховуючи географічний ареал розселення тодішніх русинів (українців), до власне українських територій «польського народу» у кордонах Речі Посполитої на 1791 рік слід віднести Литву, Київщину, Волинь, Підляшшя і Поділля [2]. Тут вважаємо, мав місце намір утворити модерну політичну націю (у даному випадку, польську) у межах території домодерної – поліетнічної та поліконфесійної – держави, якою була Річ Посполита. Це на нашу думку, є свідченням того очевидного факту, що модерні національні держави нашого часу (маємо тут на увазі Україну) не були сформовані відразу у «готовому» вигляді, зокрема у тих кордонах, у яких вони існують зараз. На цьому шляху були різні альтернативні варіанти нації – і державотворення, перший з яких на території сучасної України (і відповідно, ще явно недосконалий) ми спостерігаємо на прикладі Конституції 3 травня.

Завершуючи розгляд «Урядового закону», вважаємо необхідним зробити наступні висновки:

1. Він був першим на території сучасної України досвідом створення конституції держави, яка б відображала, закріплювала і гарантувала людські права;

2. У всьому його тексті простежується перехідний характер епохи від домодерних (побудованих за становим, конфесійним і династичним принципом) до сучасних національних держав;

3. З точки зору відображення у ньому прав людини «Урядовий закон» («Конституція 3 травня») безумовно є важливою історичною пам'яткою права на території сучасної України і відповідно, складовою невід'ємною частиною багатовікової історії українського державотворення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-вр#Text;
2. Конституція Польщі 1791 wordconstitutions.ru/?p=367;
3. Кольбенко А. Передумови прийняття та характеристика першої конституції Польщі 1791 року (до 230-річчя від року прийняття) Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2020. Випуск 71. С. 33–41.